

Щоденник посла УНР у Греції Ф. Матушевського

Народився 4 квітня 1954 року в с. Карапиші Миронівського району Київської області. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Доктор історичних наук, професор. Автор понад 80 наукових праць — статей, брошур, монографій та навчальних посібників. Досліджує проблеми всесвітньої історії, зовнішньої політики та міжнародних відносин країн Європи, а також актуальні питання джерелознавства та вітчизняної історії XX століття — голодомор, репресії, доля української інтелігенції.

Під час визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр. чільне місце займало становлення української дипломатичної служби. Свої представництва за кордоном формували Українська Центральна Рада, Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, Директорія Української Народної Республіки. Серед тих, кому було довірено представляти українські інтереси за кордоном, був і відомий політичний та громадський діяч Федір Павлович Матушевський. Безмежно відданий українській справі, він погодився очолити Надзвичайну і Повноважну місію УНР у Греції — країні, яка мала дуже багаті історичні, культурні й релігійно-церковні зв'язки з Україною і, будучи членом Антанти, могла відігравати важливу роль у здобутті Україною політичної і духовної незалежності.

У керівників Директорії вибір впав на Ф. Матушевського як одного з найбільш ерудованих і розсудливих політиків, знаного у журналістських і наукових колах, працелюбного до самозречення.

Видатний український літератор і журналіст, громадський і політичний діяч Ф. Матушевський народився 20 червня 1869 р. у м. Смілі, тепер Черкаської області, в родині священика. Закінчив духовну школу в Черкасах та семінарію в Києві, де під впливом О. Кониського перейнявся справою відродження української культури. Учителював, наприкінці XIX ст. брав участь у діяльності гуртка, члени якого були палкими прихильниками налагодження українського книжкового видавництва.

Вже у зрілому віці Ф. Матушевський вступив до Дерптського (Юр'євського) університету. Тут він організував український студентський гурток-громаду, підтримував зв'язки з О. Лотоцьким, який жив на той час у Петербурзі і опікувався українськими виданнями. Як рідних зустрічали українських студентів у гостинному домі Лотоцьких. Тут Федір Матушевський познайомився з Вірою Поповою. У 1904 р. вони закінчили навчання і переїхали в Україну, де й повінчалися. Мали трьох синів — Юрія, Бориса і Василя.

Найближчими по духу для Федора Матушевського стали ідеї першої на Наддніпрянщині ліберальної партії — Української демократичної партії (УДП), створеної 1904 р., та діяльність її лідерів — Сергія Єфремова, Бориса Грінченка і Євгена Чикаленка. Вони відстоювали конституційну форму правління і розширення прав України у межах Російської імперії. На той час консервативна частина української інтелігенції небезпідставно побоювалася масового захоплення молоді соціалістичними гаслами та переходом її під революційні знамена марксизму.

Піднесення і спад першої революції в Росії зумовили зміни в діяльності УДП. На початку 1905 р. її ліве крило, до якого належав і Ф. Матушевський, відкололося, утворивши Українську радикальну партію (УРП). Тут вважали, що на своїй території автономію повинна мати кожна національність з правом формувати репрезентаційну раду, видавати закони й порядкувати на цій території. Проте, на думку С. Єфремова, у разі неможливості забезпечити таким чином права українського народу, слід ставити питання про відокремлення України від Росії й утворення Української Демократичної або Народної Республіки¹.

Наприкінці 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). До керівного осередку партії увійшли Сергій Єфремов, Євген Чикаленко, Ілля

Шраг та Федір Матушевський. Коли у 1908 р. група її колишніх членів, представників творчої інтелігенції, заснувала Товариство українських поступовців (ТУП), Ф. Матушевський приєднався до них. Члени ТУП, крім основної мети — досягнення автономії України, прагнули відродження української національної культури і мови.

Власне цій справі віддано служив Федір Павлович Матушевський. Він натхненно працював у журналах «Киевская старина», «Украинская жизнь», редагував першу на Наддніпрянщині українську щоденну газету «Громадська думка», на зміну якій прийшов часопис «Рада»². Разом із найближчими друзями й однодумцями С. Єфремовим, О. Лотоцьким, В. Доманицьким та В. Дурдуківським став одним із засновників видавництва «Вік»³. За редагування газети «Громадська думка» (1906) потрапив до київської Лук'янівської в'язниці, куди 1929 р. ДПУ відправило і його синів.

Після перших повідомлень із Петрограда про відречення царя від влади і утворення Тимчасового уряду члени Товариства українських поступовців зібралися для консультацій. Вони вважали, що ТУП є найбільш послідовним провідником української справи. На той час це була справді єдина реально діюча в Києві організація, яка виступила з ініціативою заснувати загальноукраїнську організацію, у майбутньому Центральну Раду⁴. Від цього Товариства у Центральній Раді працювали Ф. Матушевський, С. Єфремов, О. Волошин, В. Науменко. У своєму політичному виборі Федір Матушевський був дуже близький до Сергія Єфремова. У червні 1917 р. на базі ТУП та УРДП виникла Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) на чолі з С. Єфремовим. До неї увійшов і Федір Матушевський. Члени УПСФ брали активну участь у створенні Української Народної Республіки.

Стан здоров'я не дозволив Федору Павловичу повністю віддатися справам, і він змушений поїхати лікуватися в Кисловодськ. Через громадянську війну довелося затриматися у Ростові. До Києва повернувся наступного року, коли влада перейшла гетьману П. Скоропадському.

Під час Директорії Ф. Матушевського призначили послом УНР у Греції. Українська надзвичайна дипломатична місія ступила на грецьку землю 2 березня 1919 р. Федір Павлович збирався їхати в Грецію разом з усією родиною, для всіх були

замовлені паспорти⁵. Та виїхав з України Ф. Матушевський, забравши з собою на прохання матері лише старшого сина, 13-літнього Юрія. Чому так сталося? Відповідь на це питання знаходимо у спогадах сина Ф. Матушевського Бориса, переданих Гелієм Снегирьовим, та Бориса Лотоцького — сина Олександра Лотоцького і товариша Юрія Матушевського. Обидва згадують: в місії не думали, що покидають вітчизну назавжди.

Найважливішим завданням Ф. Матушевського за кордоном стало ознайомлення громадських і офіційних кіл Європи із культурним та літературним надбанням України. У його творчі задуми входило також видання серії збірників з творами українських класиків, публікація статей з історії та економіки України.

Вік Федора Павловича виявився недовгим. Про останні дні його життя дізнаємося з листа, якого в дуже тяжкому стані він написав 2 жовтня 1919 р. у Берлін до доньки Євгена Чикаленка — Ганни (Галини) Чикаленко-Келлер⁶.

Завершував лист під диктовку батька син Юрій 14 жовтня.

«Дев'ятий місяць серце точиться кров'ю і тільки каторжною роботою, з якої навмисно не вилажу, ні в день, ні в ночі, щоб хоч таким способом приглушити і затамувати невимовні муки, я підтримую себе і своє існування в надії ще зазнати щастя громадського і дожити до ясніших днів. Але навряд, бо ледве волочу ноги...⁷

Довго не довелося бути пророком. Попереду ніж кінчить цього листа увечері я вже вився в припадку грудної жаби. Припадок тягся 12 годин і я ледве не загинув. Зараз живий і безперечно ще трохи поживу, та немає втіхи в такому життю. Тепер до діла. Сам я одписувати не можу і не знаю, коли та змога з'явиться. Пише до вас Юрко, як секретар мій.

До 1-го вересня носив дві тяжкі рани в серці: одна то Україна, друга — сім'я... Я розіслав запитання по всіх і всюди, питаючи і благаючи, але все даремне... Даремне Ви сподіваєтесь, що ми в Атенах ближче до когось і чогось, ми тут страшенно на одшибі... Ви питаєте, що невже ж не було способу вивезти С. Ол.⁸ Чому не було? Я його благав їхати зо мною, він був мені потрібний..., але вже й тоді С. О. казав, що то спеціальність господ В-ків, Х-ів, які нашкодять, а тоді як коти тікають. Чом своїх не взяв? Ой, Галю, Галю! Я й сам дивуюсь і не вірю...

Росказувать як все це сталося страшенно довго. Скажу коротко: спричинилася багато віра в людей... Багато важила моя строго принципіальна позиція не робити з громадського діла якогось «парті-де-плезіра»⁹. Як умру, то може прочитаєте про це докладно колись. Бога ради пишіть, озивайтесь...»¹⁰.

21 жовтня 1919 р. Федір Павлович помер у Афінах від серцевого нападу. «Ця смерть батькова, коли мені було лише 12 років, — писав пізніше Борис Матушевський, — зробила на мене дуже сильне вражіння і завжди примушувала пам'ятати, що він приніс в жертву задля національної справи не лише своє життя, але й добробут своєї сім'ї: своєї жінки і трьох дітей»¹¹.

Залишив по собі Ф. П. Матушевський важливі наукові праці та щоденникові записи як українського посла, опубліковані стараннями сина Юрія.

Юрій зібрав багато цінних матеріалів про життя та діяльність свого батька, спробував укласти біографію, написав коментарі і подбав про друк батькового щоденника у збірнику Українського наукового інституту у Варшаві («З минулого», Варшава, 1938, т. I, с. 138—157), який ми пропонуємо увазі читачів.

¹ Соловей Е. Сергій Єфремов і його щоденники. — В кн.: Єфремов С. Щоденники. 1923—1929. — К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. — С. 8.

² Газета «Рада» виходила в Києві в 1906—1914 рр. Її видавав і фінансував Є. Чикаленко при підтримці В. Симиренка, В. Леонтовича, Л. Жебуньова. Будинок, у якому знаходилась редакція газети «Рада», зберігся; він розташований на розі нинішніх вулиць Ярославів Вал і М. Лисенка.

³ Українська літературна енциклопедія. — К., 1995. — Т. 3. — С. 318.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 7.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 4.

⁶ Цей лист цитує Г. Чикаленко-Келлер у своєму листі до Сергія Єфремова, написаному 7 квітня 1923 р. з Берліна до Києва.

⁷ Далі йде текст листа, писаний дитячою рукою 14 жовтня.

⁸ Сергія Олександровича Єфремова.

⁹ «Парті-де-плезір» (фр.) — прогулянка, розвага.

¹⁰ Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. — Ф. 257. — Оп. 5. — Спр. 155. — Арк. 3—4.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України. — Спр. 67098-фп. — Т. 80. — Арк. 138 зв.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ

ІЗ ЩОДЕННИКА УКРАЇНСЬКОГО ПОСЛА

2-го березня ц. р. минуло рівно 19 літ, як на грецьку землю ступила Українська Надзвичайна Дипльоматична Місія, щоб по кількох століттях перерви знову навязати старі зносини між Україною та Грецією.

Праця Місії в державі, що не визнала тоді України, не була показною. Порівнюючи з голосними воєнними подіями, що тоді відбувалися на Україні і що залишили невмирущу славу героїзмові й самопожертві українських лицарів, з крови яких саме тоді народжувався наш міт ХХ століття, — згадки про Місію видаються сірими, безцвітними.

Та, не дивлячись на це, я вважаю за свій обов'язок довести до загального відому це започаткування наших закордонних зносин, як одного з фрагментів нової української історії. Тим паче, що, як мені відомо, архів Місії загинув безслідно¹.

Головою Місії був мій покійний Батько — Федір Павлович Матушевський. Я, тоді 14-літній хлопець, разом із ним в Ате-нах² бувши, зберіг його щоденник, що є єдиним джерелом відомостей про працю тієї першої Місії.

Ставлячи суворі етичні вимоги до всіх проявів національного життя українського народу, Батько дивився на Українську Державу тільки з українського, ідеалістично-національного і безкомпромісного погляду.

Подаючи до друку частину цього щоденника, хочу виконати хоч дрібну частку мого святого обов'язку перед пам'яттю Батька. Значну частину цього обов'язку взяв на себе і гідно виконав підчас харківського процесу «Союзу Визволення України»³ мій молодший брат Борис⁴, боронячи пам'ять і честь нашого Батька перед збіговищем ворогів української справи: «Мій батько все своє життя віддав Україні, він для неї зруйнував навіть власну родину...».

Волинь⁵, у березні 1938 р.

Юрій Матушевський.

...Ранком 2. III. нов[ого] стилю (1919 р.) проснулися ми вже в Пирею. Радість велика. Не сподівалися вже достатись до Греції. Капітан французького воєнного судна, до якого треба було вдатися, щоб пустили нас на беріг, був дуже ввічливий і прихильний, коли до нього звернулися в цій справі. Дав катер і баркас. Перевезли нас і наші речі.

Електричною залізницею поїхали ми до Атен. День ясний, сонячний, теплий. Атени — з класичними руїнами Акрополя. І радісно, і сумно, і... страшно. Радий, що по тяжких митарствах упродовж п'яти тижнів ми, нарешті, добилися до Греції. Сумно, що Україна в огні большевизму і що на тому пожарищі я покинув своїх рідних, своїх близьких, яких — не знаю, — чи побачу ще коли, а страшно перед новими обов'язками, перед завданнями, до яких ніколи не готувався.

Хоч ми й послали з Корфу⁶ кілька депеш до готелів, проте в Атенах довго не могли знайти притулку. Сила всякого люду набилося в цей затишний куточок, де на вулицях жовтіють оранжі на деревах, цвітуть квітки, пахнуть оливки й евкаліпти. «Руських» чимало. Знайшовся один pokій у «Grand Hotel de Bretagne»⁷, першорядній гостинниці коло королівського палацу. До готелю поїхав я з Р[афальськ]ою і Р[ей]зе*. Над вечір Лямбр[іонідіс]** знайшов мешкання для Раф[альського] і собі з хлопцями в Фалеро⁸. Рейзе в Атенах десь, а я з Юрком⁹ до другого дня лишився в готелі.

Цікава зустріч із старенькою прислугою-галичанкою з Києва. Глянула на мене й відразу сказала: «Здрастуйте!» Розбалакалися. Думала, що ми біженці від голоду й большевиків. Шкодувала дуже за Миколою II.

Молодий, незвичайно симпатичний швайцарець, рахівник чи секретар готелю, довідавшись, хто я, з великою симпатією віднісся до мене.

Надійшов вечір. Атени з Акрополем уявляли чудову панораму. Був останній день карнавалу¹⁰. Цілу ніч греки веселились. Але ми були так стомлені, що лягли спати.

Другого дня ранком прийшов Лямбр[іонідіс] і перевіз мене до Фалерону в готель над морем. В «Бретанії»¹¹ треба було пла-

* Жінки членів Місії — Рафальського й Рейзе (прим. Ю. Матушевського).

** Урядовець Місії Лямбріонідіс (прим. Ю. Матушевського).

тити по 35 драхм з кожного за добу, а тут по 30 др[ахм]. При курсі 2 карб[ованці] = 1 драхма, це виходить 120 карб[ованців] за день. Нічого собі! Зате оранжі — дешевші від нашої картоплі. Мій покій з бальконом у бік моря. Але море обридло і все шумить — і вдень, і вночі. Готель гарний, але й готелеві блощиці теж добрі. Упродовж цілої дороги по брудних вагонах, по касарнях¹² — цього добра не було, а тут — до скандалу. Нас тут тим часом оселилося 9 душ, а 9 душ — в Атенах.

Другого дня скликав я всю Місію до себе на нараду. Сказав дещо про завдання нашої Місії, про важливість завдань, про нашу спільну відповідальність. Нагадував про потребу великої обережності з усіх боків і про пантрування за нами всяких ворогів. Дав коротенький нарис історії зносин України з греками в далекому минулому, щоб довести, що теперішній наш приїзд є тільки поновленням давньої традиції. Радився, про що говорити з міністром на першому побаченні, якщо воно відбудеться цими днями, і нарешті перейшов до розподілення обов'язків між членами Місії. Все йшло ніби гаразд, хоч я більше хотів би почути поради від своїх помішників.

В грецьких газетах появилися звістки про приїзд нашої Місії. До Фалєро прибіг репортер, але Лямбр[іонідіс], що знав його, як людину підозрілу ще з Петербургу, не пустив його до мене, щоб часом не дискредитувати Місії, подавши йому від себе деякі відомості. Редактор іншої газети мав інтерв'ю з Рейзе. В третій газеті появилася коротеньке моє інтерв'ю, хоч ніхто від тієї газети до мене не приходив. Як видно, те інтерв'ю було вміщене тільки для того, щоб пропагувати думку про непотрібність висилки грецького війська на Україну. В газеті написано, ніби я заявив, що нам грецького війська не треба, а потрібна тільки технічна допомога. У той час тут ішло приготування до висилки війська, до чого Грецію зобов'язувала умова з Антантою¹³, але значна частина греків була проти тої висилки.

Тут довелося ще раз виявити справжню ціну Лямбріонідіса й подякувати Мацієвичеві¹⁴ за рекомендацію. Золоту людину маю в його особі, на яку з охотою проміняю десяток «ширих» українців. На середу (5.III. Нов[ого] ст[илу]) мені була вже призначена авдієнція в міністра закорд[онних] справ Діомідіса¹⁵. Рішив їхати з Мод[естом] Пилип[овичем]* і Лямбр[іонідісом].

* М. П. Левицький, радник Місії (прим. Ю. Матушевського).

Надзвичайна Дипломатична місія УНР у Греції.

Стоять: аташе Емануїл Глузман, Назаренко, урядовець Павло Галаган,
аташе Никодим Гриневич.

Сидять: позаштатний секретар Ламбро-Ламбріонідіс, глава місії
Федір Матушевський, радник Модест Левицький.

Немає на фото секретаря Сергія Рафальського і урядовця лікаря Жоржа Рейзе.

*Світлина з колекції О. С. Кучерука —
директора бібліотеки ім. Ольжича, м. Київ.*

Рівно в 11-й год[ині] ми були в міністра. Прийняв нас негайно. Не можу сказати, щоб увійшов я до його кабінету спокійно. Дуже хвилювався. Та й було чого. Перш за все від незвичайної ролі й важливості справи; друге — знав заздалегідь, що йду на «буде, що буде», бо сподіватися, щоб визнала Україну Греція, ця невірниця Антанти, яка гарматами й голодом в 1916 році примусила греків до «добровільного» союзу з нею¹⁶, — було неможливо; третє — що мушу все говорити чужими устами.

Я попередив Лямбр[іонідіса] і Лев[ицько]го, що буду говорити по українськи й якщо чого Лямбр[іонідіс] не зрозуміє, то щоб приходив на поміч Мод[ест] Пил[ипович] і відповідав йому по французьки. Міністр прийняв нас ввічливо й привітно. Пер-

ші фрази були сказані по франц[узьки], а потім Лямбр[іонідіс] перейшов на грецьку мову. Те, що я казав, міністр власноручно все записував. Це спонукало мене до подвійної обережності.

Сказавши, від кого і по що ми приїхали, я перейшов до коротенького історичного нарису українсько-грецьких відносин, починаючи з VII в. по Р[ізду] Хр[истовому]. Підкреслив, що в X в. Україна-Русь, як самостійна держава, була в тісному зв'язку з Візантією — релігійному, культурному й економічному, що ті зв'язки поновила в XVII ст., а тепер знову хоче зробити те саме по довгій перерві. Коротко розповів, чому добивається самостійности, як *conditio sine qua non*¹⁷. Далі перейшов до програми теперішнього правительства і до боротьби України з большевиками, а також до того, чого ми хочемо від держав. Говорив коротко, бо розмова затягалася завдяки перекладові й записуванню моїх слів. Нарешті, щоб викликати самого міністра на розмову, я навмисне дещо промовчував. Він з особливою увагою записував мої слова, коли я говорив про необхідність радикальних соціальних реформ і про те, на яких засадах хоче базуватися Директорія. Йому хотілося довідатись, чи буржуазія матиме місце в нашій республіці. Я сказав, що всі трудові класи України повинні знайти собі місце в державно-народньому житті. Тут уже хтось поширив чутки, немов ми також большевики, і я зрозумів, чому міністр так цікавиться цією справою. Але це була тільки одна точка, на якій він затримався. Більше ніяких питань не задавав. Я зробив спробу передати йому дипломатичну грамоту. Він її тільки перечитав і сказав, що до розв'язання питання на мировому конгресі нічого певного не може мені сказати й грамоти не прийме, але «гостинности» не тільки не відмовляє до того часу, а й вельми радий, що ми прибули. Я подякував і просив допомогти нам наладнати зносини з нашим правительством. Він сказав, що про мою візиту й прохання повідомить правительство і дасть мені про це знати. Я висловив надію, що побачення наше не останнє і що коли міністр забажає ще щось довідатися про наші справи, чого я не встиг, чи забув сказати, то я до його послуг. Він відповів, що дуже з цього радий. Попрощались, пробалакавши 1 годину.

Не скажу, щоб моя перша візита лишила в мене добре враження. Хоч упередження не було помітно, зате, видно, міністр боявся, як би цим прийомом не попсувати відносин з Антантою, не прогнівити її. Почувалося й те, що правительство Греції без

Венізелюса — не правительство, що за його головою й плечима всі живуть. Д[іомідіс] на прощання дуже м'яко, скоріше тоном благального побажання, натякнув на те, що Греція не відмовляє нам в гостинності, поки не прийде звідкілясь якась відповідь, а ми тимчасом будемо спокійно сидіти, але не роблячи великого розголосу.

Це прохання мене дуже зв'язало. Щоб не ставити ні правительство, ні себе в прикре становище, я почав уникати інтерв'юєрів і знайомостей та засів тимчасом за роботу — за писання меморандуму про те, що таке Україна, які її відносини до Росії, чого Україна завжди домогалася, чого домагається тепер, за що бореться і якої допомоги потребує від держав. Сподівався, що за тиждень напишу, днів за три його перекладуть і переписуть, а тимчасом може й від Венізелюса прийде відповідь.

Коли в середу виходили від міністра, то Лямбр[іонідіс] познайомив мене і Лев[ицько]го з колишнім консулом у Москві Сагіріянїсом, греком із Смирни. Другого дня він був у мене на вечері. В грудні він утікав із Совдепії через Україну, коли там була вже Директорія, і дуже був вдячний їй за те, що з Києва до Одеси йому дала можливість вигідно переїхати. Переїнявся симпатіями до українців і прийшов до нас, уже як приятель. За вечерею він тихенько повідомив мене, що мало не слідом за мною був у міністра prince Demidoff¹⁸, який напевно поінформував його, що ми большевики. Сагіріянїс радив мені «викинути фортель» і зробити візиту до митрополита¹⁹. Цим можна вбити відразу кількох зайців, а саме: 1) поставити prince'а в становище брехуна, бо большевики до митрополита не ходять; 2) викликати цим дуже добре вражіння серед греків, які дуже побожні не тільки в сірій, а й в інтелігентській масі; 3) митрополит відомий демократ і має вплив не тільки на духовенство; 4) в справі признання автокефальности української церкви голос атенського митрополита матиме неабияке значіння. Сагіріянїс бував у митрополита і взяв на себе місію добитися в нього авдієнції для мене. Я погодився на це.

В п'ятницю Саг[іріянїс] дав мені знати, що в суботу (8-го) в 4-й год[ині] дня митрополит мене прийме. В призначеній годині я з Лямбр[іонідісом] були у митрополита. Їдучи до нього, я попередив Лямбр[іонідіса], що буду вітатися з м[итрополи]том, як православний християнин, тобто візьму благословення, до чого й він був би готовий. «Хоросо» — від-

повів мій любий Лямбр[іонідіс], мій вірний «Лічарда». Я дав картку монахові і за хвилину нас прийняв митрополит. Привіталися. Він попросив по російські сідати, дуже ввічливо й гостинно. Високий, огрядний, з чорними, досить веселими очима, з сивиною в бороді.

— Як син православної церкви, — заявив я, — як представник держави, що колись прийняла віру й науку Христову від Греції та й до цього часу залишається їй вірна, я вважав за свій обов'язок, ступивши на грецьку землю, завітати до вищого представника грецької церкви, бо, добиваючись політичної незалежності, Україна добивається і церковної незалежності від московської церкви.

Коротенько розповів йому, що Москва гнобила нашу віру й церкву та, не вважаючи на таких наших святителів, як Дмитро Ростовський²⁰, дивилась на нас, мало не як на єретиків.

М[итрополи]т, щоб показати мені, що знає нашу церковну історію, почав говорити про деякі видатніші факти церковно-політичних зносин Візантії з православною «русскою» церквою, плутаючи Україну з Московією.

Я подав кілька реплік, відмежовуючи виразно Україну від Москви.

Тоді він почав говорити про (грецька мова) або «Україну» і сказав, що вона тепер після собору в Києві²¹ має церковну автономію.

Я розповів, як виглядав той собор і що то була за автономія. Довелося пригадати Антонія з Євлогієм²².

Тоді він у дуже обережних виразах, але досить твердим тоном, почав говорити про те, що весь православний схід дуже тяжко вражений тим, що Директорія арештувала святителів Антонія й Євлогія і тримає їх у полоні в католицькому монастирі, що митрополит Платон²³ писав йому, що там над ними знущаються, що Антонія східні гієрархи дуже поважають і т. д.

Я відповів, що арешт Антонія й Євлогія не мав характеру якоїсь пімсти, а викликаний був необхідністю. З одного боку А[нтоній] занадто втручався в політику і проводив антинаціональну і антидержавну роботу та був центральною фігурою у багатьох реакційних заходах гетьманського уряду. Що ж до Євлогія, то робота його на Волині і у Галичині здобули йому загальну ненависть. Отже, треба було для втихомирення загального ворожого настрою ізолювати їх. З другого боку — обурен-

ня загалу було таке велике проти них, що можна було сподіватись і ексцесів, а уряд не бажав того, щоб повторилася прикра подія, як за большевиків із митр[ополитом] Володимиром²⁴. Згадав також при цій нагоді про злочинні замисли Антонія розпочати карний процес проти українських священиків, обвинувачуючи їх у душоубствах.

Тоді м[итрополи]т зауважив, що коли владики й робили щось злочинне, то на те є суд, який їх може судити. Для чого ж їх віддавати на поталу й глум уніям, що суворо тримають їх в уніятському монастирі й чинять їм усякі прикrostі.

У відповіді митрополитові я зауважив, що їхав через Галичину, довідувався про ув'язнених і не чув, щоб їм щось навмисне чинилося недобре. Крім того, знаю митрополита Шептицького й не думаю, щоб цей розумний архипастир був здатний до пімсти над православними ієрархами за те, що російська влада його арештувала, вивезла й тримала в православних монастирях²⁵. Проте я подам реляцію своєму правительству про те, що мені м[итрополи]т сказав, і проситиму розвідати, чи справді цим гієрархам чинять те, про що пише м[итрополи]т Плятон, і, якщо так, то щоб уряд Директорії наказав або того не робити, або, як просить м[итрополи]т, тримати їх у православному монастирі. Але це я можу зробити лише тоді, коли грецьке правительство дасть мені змогу мати зносини з моїм урядом, про що я прошу митрополита подбати в інтересах хоч би порушеної справи.

М[итрополи]т обіцяв. Далі він почав говорити про православіє взагалі, що воно, в протилежність латинству²⁶, не втручалося в політику і через те, він думає, і на Україні (м[итрополи]т говорив ріжно: то «Україна», то «Мала Русь») православна віра та церква не повинні зазнати утисків і переслідувань.

Не заперечуючи йому щодо аполітизму православія, я всеж завважив, що на Україні церква провадила велику політику обмосковлення, що через ту політику все вище духовенство у нас уже не національне, що український народ не мав слова Божого на рідній мові і що тільки революція дала йому його, що Москва скасувала нашу церковну автономію²⁷ і гнобила духовно-релігійне життя народу, — тому-то ми й добиваємося автокефалії церкви в незалежній державі. При цьому я звернув увагу м[итрополи]та на те, що наш народ зберіг стару благочестивість краще, ніж московський, що в нас національна боротьба завж-

ди була релігійною, а релігійна — національною, і що збулося слово апостола: «Буяя міра избра Господь, щоб посрамить премудрих»... Тяжко було мойому Лямбр[іонідісу] справитись із перекладом цього тексту, але сам м[итрополи]т прийшов йому на допомогу, задоволено глянувши на мене і потішивши тим, що, мовляв, якимось воно «все образується»: матимете незалежну державу, то й церква матиме незалежність. Правда, говорив він про це дуже обережно, згадуючи про велику Росію і страждання там православної віри.

Я на це відповів, що національне відродження нашого народу, позбавленого інтелігенції, головним чином провадилося силами селянського духовенства та його дітей і що серед теперішніх політичних українських діячів є багато дітей духовенства, і вже через одно це українське правительство, яке б радикальне воно не було, не може ставитися до духовенства так, як ставляться більшовики.

На тім наша розмова скінчилася. Велася вона досить жваво упродовж цілої години. Подякувавши м[итрополи]тові за щирі гостину та за мудрі поради, я попрощався.

Він мене благословив і провів до дверей. Від м[итрополи]та я вийшов у кращому настрої, ніж від міністра. Почував це й Лямбр[іонідіс].

Другого дня появилася в часописах замітка про мою візиту в м[итрополи]та. Я спитав потім Сагіріяніса, чи мав він розмову з м[итрополи]том про вражіння від моєї візити. Звичайно, мав, — і м[итрополи]т йому сказав, що ця візита зробила на нього дуже добре вражіння. «Правдивий християнський народ ці українці», — сказав ніби м[итрополи]т. Та, мабуть, так-таки воно й було, бо за день у м[итрополи]та, так само, як і в міністра, слідом за мною, був і Демидов. Як видно, мої візити не давали йому спокою. В одній газеті появилася глузлива замітка з приводу візити Демидова в м[итрополи]та і його обіцянки помолитися за велику Росію.

11.III. Мені сказали, що приходили українські вояки до Місії, зачувши про наш приїзд сюди. З ними мали розмову Гринев[ицький] і Лямбр[іонідіс]. Приходили вони з проханням допомогти їм дістатися на Україну. Вони охоче, кажуть, вступили б до армії Петлюри, щоб битися з більшовиками, а тим часом їх Антанта, особливо французи, намагаються вирядити до армії Денікіна. Другого дня прийшло знову кілька вояків-зем-

ляків у тій самій справі. Були між ними люди з Полтавщини, Київщини, Катеринославщини й Чернігівщини. Декого з них я бачив і розмовляв з ними. Робили незвичайно приємне враження; скаржилися, що їх приймають за большевиків за те, що, провоювавши на македонському фронті в незвичайно тяжких умовах, вони, як тільки дійшла до них чутка, що Росія помирилася з центр[альними] державами²⁸, не захотіли більше воювати й почали проситись додому. Їх не пустила Антанта. В деяких полках зчинився справжній бунт. За це бунтарів тяжко покарали: загнали до глибоких ям, огорожених колючим дротом, били, голодом морили і т. д. Потім поділили на три категорії: першу, небунтівників, почали готувати до війни з большевиками в армії Денік[іна]; другу — тримаючи під пильним доглядом, вживали на всяку військову роботу; третю (яку вважали за справжніх большевиків), позбавивши пайка, трактували, як бранців, і віддали на каторжні роботи: бити камінь, поправляти залізниці, тощо. А тепер знову викликають групами і дають речинець на відповідь, чи годяться вступити до армії Денікіна. Я порадив їм не відмовлятися, щоб знову не накликати на себе якоїсь біди, а заявити, що вони охоче вступили б до армії Петлюри. Вояки говорили, що на македонському фронті було чимало українців, а тут, в Атенах, було їх душ 85. «Ми тепер тихше води, нижче трави», — запевняв мене один із-під Кременчука з дуже симпатичним лицем.

Цими днями я придбав іще одну знайомість. Якось Галаган з Ахрам. мені сказали, що в трамваї до них причепився чернець, назвавши себе архимандритом Сергієм, настоятелем посольської церкви. Запрошував до себе.

10.III. я був недужий: вдень трусила мене фебра²⁹, мав я 38,5° температури і лежав у ліжку. Увечері хтось стукає до мене в двері. Входить архимандрит. Просить дарувати йому³⁰ й т. д. Прошу його сідати. Сідає, каже, що він українець, з самої Полтави, з давнього сербо-українського роду Дабижів — і пішов, пішов. Просидів години з півтори. І чого тільки не наговорив! Суєтна і суєтлива людина. Думки скачуть і не тримаються купи.

Під час його візити надійшли: Гриневич і Раф[альсь]кий. Як видно, архим[андрит] прийшов на якісь розвідки, бо про все розпитував, удаючи себе приятелем і виявляючи намір «стати на коротку ногу». Прохав розповісти йому, що таке українс-

тво, причому то висловлював до нього симпатії і повну віру, то виявляв сумніви і говорив страшенні дурниці. Нарешті, просив книжок і запрошував до себе.

Коли вийшов, Раф[альський] висловився про нього дуже рішуче, заявивши, що від когось він чув (чи не від Гаршина), ніби о. Сергієві доводилося не раз чувати такі слова: «Батюшка, я не даю вам по пиці тільки через те, що ви в рясі», і що взагалі в багатьох домах для нього закриті двері. Одні вважають його тепер за большевика, а інші просто за авантюриста. Знаючи велику небезсторонність Раф[альського] і його невірноваженість, з якою він часто дуже легко прив'язується до людини, так само, як легко й відхитується від неї, я мав від першої зустрічі з архимандритом таке враження, що це людина не зовсім нормальна. Виникало питання, чи маю я відповісти архимандритові візитою.

Ще перед розмовою з міністром я шкодував, що в мене не було виготовленого меморандуму, а навіть готового матеріалу до нього. Перед виїздом із Києва я думав про це, намагався перечитати деякі з тих меморандумів, що їх уже не раз складала й подавали, але, на жаль, виїзд мій відбувався за таких умов, що рішуче не мав я змоги здобути й запастися тим, що було треба. Більше того, я примушений був повикидати чимало наготовлених книжок, коли виявилось, що на Одесу ми не можемо їхати, а поїдемо манівцями. Отже, я засів за меморандум «із страхом і трепетом», бо матеріалу, здавалося, фактичного й перевіреного було мало, до того ж треба було боятись, як би в офіційному документі не сказати чогось такого, чого не слід зовсім говорити, або можна говорити, але обережно. Через те моя робота йшла дуже мляво. Та й не дають мені спокою думки про Україну, про родину, бо вже надійшла відомість, що Київ у руках башибузуків³¹, хоч і не знати з газет, як це сталося. Взагалі, як можна це ствердити по газетах, Європа дуже слабо поінформована про Росію, а ще гірше про Україну. Що ж до грецьких газет, які щодня читає мені Лямбр[іонідіс], то вони дають ще менше відомостей. Мізерні газетки.

15 III. Знову приходять наші вояки за порадою, а я їм нічого не можу допомогти. Збираються подати мені «петицію». Французи вимагають, щоб вони їхали до Денікіна. Дехто погодився, але дав собі слово: при першій же нагоді втікати. Я пішов порадитись до ближчих членів Місії, що робити: чи перед

міністром з'ясувати справу, щоб Антанта знала, що вона робить. На превеликий жаль, не почув ні від кого якоїсь поради. Один тільки Раф[альський] рішуче висловлював думку, що це не наша справа. Я стояв при тому, що все залежить від форми, як це зробити. Ні до чого не домовилися. Бачу якусь непевність нашу. Не можу навіть добитися того, щоб знайти помешкання для Місії, щоб подбати про організацію канцелярії, бо набирається потроху матеріалу. Раф[альський] просто каже, що ми не маємо права цього робити, бо правительством оголосило військовий стан і завело цензуру, яка стежить і за нами.

Якось ми вийшли з готелю гуртом: я з Юрком, Лямбр[іонідіс], Галаган, Гриневич і Раф[альс]ка з дівчиною. Ідемо пляжею. Бачу, з-за кущів виходить поліціант і простує до нас. Підійшов і щось починає говорити по-грецьки. Добре, що з нами був Лямбр[іонідіс]. Довго вони сперечалися, нарешті поліціант пішов. Л[ямбріонідіс] переказав, що поліціант хотів нас на вулиці потрусити й арештувати. Довго йому Л[ямбріонідіс] толкував, хто ми, й загрожував відповідальністю. Поліціант виправдувався тим, що ніби має наказ нас потрусити й арештувати. Ледве відчепилися від нього. Ми пішли далі, а Л[ямбріонідіс] побіг до комісаріату і мав там з вищим агентом поліції довгу розмову, загрожуючи скандалом і пригадуючи, що на Україні є 400 тис. греків. Я, крім цього, просив Л[ямбріонідіса] другого дня піти до міністерства. Дехто висловлював підозріння, чи не натравлюють на нас поліцію пп. Демидови і К'? Не хочеться вірити, щоб справді люди були здатні на таку гидоту.

В міністерстві висловили великий жаль і запевнили, що правительством тут не винне, а що це звичайне непорозуміння, викликане тривожним часом і ретельністю поліції. Обіцяли зробити спеціальний наказ, щоб нас не турбувала поліція.

Забув записати кілька важних фактів. У четвер (13) коло 4 год[ини] Гриневич привів до мене молодого козака-кубанця, що їде разом із Лукою Лавр. Бичем³² до Парижа. Ранком прибули з Царгороду³³ до Пирею. Взяли гіда, щоб показав Атени. Коли їхали назад і проїздили повз Фалерон, то гід, мабуть, прислухавшись до їх української розмови, сказав їм, що у Фалероні перебуває українська Місія. Боючись спізнитись на корабель, Бич вирядив козака до мене, просячи прибути в Пирей до пристані. Я поїхав. Бич із жінкою чекали на мене. Взяли повіз і поки доїхали до пристані, я коротенько розповів про наше стано-

вище та просив переказати Місії в Парижі, щоб знайшли шлях до Венизельоса і щоб дали знати Директорії, які чутки розповсюджують ченці про утиски українців над м[итрополит]ом Антонієм. Від Бича мало що довідався за браком часу. Сказав він тільки, що з Кубані виїхав давно й довго сидів в Одесі, бо Антанта нікого не пускала, що в Царгороді Лот[оцького]³⁴ ще нема, тільки чутка пройшла, що він їде; що Суковкін³⁵ робив там йому пакості, тримався як росіянин, що турецький уряд не знав, що з ним робити, а коли гетьман зробив *coup d'état*³⁶, то Сук[овкін] і зовсім почав держати «равненіє» на Росію.

Бич повідомив ще, що на Кубані, як і на Дону, великі тертя з добровольцями і з Антантаю, такі самі і на тому ж ґрунті, що і в нас на Україні. Між іншим, він потвердив чутку, що дійшла цими днями й до нас з англійських газет, про вихід Винниченка³⁷ з Директорії і навіть арешт його, про зміну міністерства, до якого тепер входять: Остапенко — прем'єр³⁸; К. Мацієвич — м[ініст]р закорд[онних] справ; Чопівський³⁹ — торгу; Федак⁴⁰ — фінансів; Архипенко⁴¹ — хліборобства; про переговори Петлюри з Антантаю⁴² і про 5 чи 8 тез тих переговорів; про деякі перемоги над большевиками, а також про зраду у війську. Все це говорилося похапцем, бо не було часу; корабель мав відпливати. Шкодували ми дуже, що так сталося.

А перед цим були в мене два кооператори: Урусов — із Ростова і Бекер (жид) — з Одеси. Розповідали про Дон і Одесу те саме, що Бич про Кубань. Скрізь великі «тертя» з добровольцями й Антантаю. На що вже отаман Краснов, а його англійський генерал з Денікіном довели до того, що він стукав кулаком по столі, а англієць так само під час розмови. Дончаки кажуть, що поза Дон не підуть і на «возсоединение з матушкою-Росією» не пристануть.

Кооператори дали мені один примірник свого «меморандума» (мода тепер на них пішла) в французькій мові про кооперативні зносини «Юга Росії» з сусідніми краями. Я переглянув його і тут же сказав, що принципово не мав би нічого, щоб пропагувати справу кооперації, але панове так плутаються в термінології і так сунуться не в свою хату, що я не можу з цим погодитися. «Юг Росії», «Одесса центр», до якого вони хочуть притягнути всю Херсонщину, частину Катеринославщини, Таврію й Поділля — це вже вибачте! Бекер засоромився (бо — есер і стоїть за згоду з большевиками), а Урусов буркнув щось про

«українськія чрезмерныя притязанія и будущее раскаяніе за раздуваніе вражды». Я різко відказав йому на це, і ми попросилися. Бекерові дав на прощання кілька книжок.

20. Нема часу щодня вести свій записник. Маю три великі роботи: пишу меморандум, вислухую щодня силу газетних повідомлень преси грецької, франц[узської] та англійської, що мені їх читають, і вчуся французької мови з книжок. Найбільше часу забирає писання меморандуму. Мав думку, що за тиждень зроблю цю роботу, а ось уже сижу третій тиждень. Кінчаю вже цю роботу. Треба прочитати в гурті, перекласти й написати на машинці, а потім хочу відвідати різних послів. Обридло сидіти так. Панькався з грецьким правительством, а тепер перестану. Через занадто велику обережність не зав'язав зносин із пресою. Сам засів за роботу, а моїм помішникам, окрім Лямброса, — ані гадки про щось. Вже не раз доручав їм деяку роботу, щоб позаводили сяку-таку канцелярію та, на всякий випадок, коли б нас визнали, підготовлялися до практичної роботи, щоб знайомилися з Грецією — нічого не виходить. Скінчу роботу і візьмуся за них, хоч заздалегідь бачу, що тільки Галаган, Лямброс та Глузман будуть справжніми помішниками, а решта — ліпше й не згадувати!

Не дає мені спокою архим[андрит] Сергій. Мало не щодня в мене, не вважаючи на те, що я в нього не був. Все розпитує про Україну, просить книжок, питається, чи «серйозное дело» — те українство. У своїй писаній газеті (дуже дурній), що видає щодня для салдат, почав заводити відділ «Україна» й просив мене, щоб я співробітничав. Приходить іноді й з конфіденціальними «сообщеніями»: щоб я був обережний із співробітником газети Паїсіосом, що prince Demidoff прислав йому офіціальний «запрос», чи правда, немов він нав'язав знайомість із українською місією, і т. д. Іноді від нього довідуюсь і про цікаві факти. Був тут Гучков⁴³. Сергій із ним бачився. Мав розмову про Україну. Гучков йому сказав, що такої нема, а для теперішніх її діячів скоро настане час, що їм не буде місця в Росії. Я на це відповів «занепокоєному» архимандритові, що є дуже гарна українська приказка: «дурний піп, дурна його й молитва»...

25.III. Скінчив меморандум. Три тижні працював запопадливо, не розгинаючи часом спину по три-чотири години. Як і завжди те зо мною буває — з своєї роботи я невдоволений. Крім того, боюся офіціально сказати те, чого я або не маю права

сказати, або чого не слід сказати. Тим часом — «єже писах — писах». Перечитав свою роботу своїй Місії, просячи критики й уваг. Дещо прийняв до уваги. Взагалі ж моя Місія захоплена меморандумом, хоч нового в ньому нічого нема. Я дбав тільки про те, щоб оперувати фактами й бути правдивим та щирим. Мод[ест] Пил[ипович] захоплений так, що повів розмову про видання меморандума книжечкою і про широке його розповсюдження. Я проти цього. Зараз сідаю за його оброблення і буду частками давати Лямбр[іонідісу] для перекладу й переписки.

Меморандум вийшов трохи завеликий, хоч я намагався не многословити. Але вбгати на 50—60 стор[інках] історію, економіку, політику, нарис матеріальних і духових ресурсів України і, нарешті, її сучасні вимоги — річ дуже тяжка й складна. Нехай читають дипломати та вдумуються, коли взялися улаштувати весь світ. Не знаю, чи яка з Місій спромоглася на таку роботу.

Тепер доручив Лямбр[іонідісу], щоб він протоптав мені стежку до тутешніх послів. Дам їм по примірнику меморандума. Нехай прочитають і перешлють своїм правительствам. Був уже він у серба, пам'ятаючи, як у Букарешті⁴⁴ серб став нам у великій пригоді. Але тутешній серб, як видно, інший. Тоді я рішив почати з американця. В тутешній газеті («Messenger'i»)⁴⁵ недавно була його стаття, для посла дуже незвичайна, в якій він загрожує, що Америка швидко, мабуть, скаже Європі: ідіть, мовляв, до дідька всі! Почну з нього, тим паче, що недавно в англ[ійській] газеті була звістка, немов Америка й Італія мають вислати до Укр[аїнської] Респ[убліки] своїх представників. До речі: в «Temps»⁴⁶ за 8.III. надруковано звістку про приїзд нашої місії до Атен зо мною на чолі.

27.III. Сьогодні Лямбр[іонідіс] був в американського посла Дроперса, протоптував мені стежку. Др[оперс] прийняв його добре і довго розмовляв. Спочатку тільки спитав, чому вдаємося до нього — адже визнання України залежить від конференції⁴⁷. Л[амбріонідіс] завважив, до речі, що ми насамперед чекаємо визнання нашої свободи від свободної Америки. Дроперс сказав, що він до моїх послуг завжди і що прийме мене авес plaisir⁴⁸. Значить, завтра можна було б і побувати у Др[оперса], та, на жаль, Рейзе, з яким я намірявся до нього поїхати, завтра перебирається на нове помешкання. Доведеться поїхати в суботу в 11-й год[ині] зранку.

28.III. Завтра в 11-й год[ині] поїду до Дроперса. Бажання його бачити якось підбадьорює мене, а крім того, дякуючи тому, що написав меморандум і все систематизував і звів до ладу не тільки в думках, у голові, а й виклав на папері, улекшує значно розмову. Шкода тільки, що мушу розмовляти через перекладача. Не кажучи вже про те, що вдвоє затягається розмова, вона втрачує елемент переконливості, що сам собою криється в моєму власному переконанні, в моєму голосі, в моїх рухах. Та ще не знаю, який з Рейзе перекладач буде. Щось не дуже то він дужий в англійській мові, як я бачу... Отже, не буде безпосередності враження взагалі, а при поганому перекладі дано ще гірше буде. Ну, та що зробиш!

Меморандум, після такої тяжкої подорожі, мене виснажив. Сівши його виправляти, я геть його переробив, перекроїв, багато додав, викинув зайве. Здається, вийшло досить добре, бо члени Місії почали до мене відноситись іще з більшою повагою. Може від надмірної праці, а може від тяжких думок про те, що діється на Україні і що з дітками та Вірою⁴⁹, я геть втратив сон. Коло серця завжди немов гадюка вється. Нема спокою ані вдень, ані вночі. Тільки за роботою, після надмірного насильства над собою, я трохи заспокоююся. Через це не можу ані хвилини бути без діла, бо зараз немов хмара заступає мені сонце...

29.III. За цілий місяць, що я тут, перший день видався радісний. Почуваю себе бадьорим, веселим і не зайвим на світі, не зайвим вважаю і своє перебування тут. За це все мушу скласти щиро й велику подяку американському послові — Дроперсові. Рівно в 11-й годині з Рейзе прибули ми до нього. Дав свою картку. Зараз прийняв. Позналилися, сіли, закурили. Почав розмову я коротеньким вступним словом, як до представника вільної країни, який швидче зрозуміє нас, що добиваємось волі. Дав коротенький, схематичний нарис історії України, як самостійної держави, втрати незалежності і боротьби за неї, пригноблення національного й політичного. Дроп[ерс] відразу заявив, що всі його симпатії на нашому боці і що він щиро бажає волі Україні, але що тут політика не робиться. Я відповів, що розумію це, але, маючи на увазі мету свого приїзду, вважаю за свій обов'язок скрізь і всюди пускати проміння світла на заплутану лихими людьми українську справу та розвіювати туман, яким її обгорнено. Зваживши, що говорю з практичним американцем, я наліг на економічний бік справи. Меморандум тільки

що скінчив, і всі дати, всі цифри в мене, як на долоні. Почував сам і бачив, як вражав ними посла. Він іноді перебивав мою промову питаннями. Коли виявилося, що Рейзе не дуже добре перекладає на англійську мову мою промову, Др[оперс] перейшов на німецьку. Я майже все почав розуміти, і розмова наша пішла швидче, бо мені не треба було перекладати того, що він говорив, і я відразу давав репліки. Це прискорило обмін думками і зразу зблизило нас. Мені здавалося, що маю розмову з давнім добрим знайомим, тим паче, що після коротко й яскраво намальованої картини економічно-фінансового визискування України Др[оперс] ще раз щирим тоном сказав:

— Я тепер усе розумію і ще раз скажу, що всі симпатії наші на боці України, а тільки скажіть, яку реальну поміч вам можемо ми дати взагалі, і чим я міг би стати Вам у пригоді? Бо Ви знаєте, що Америка ні одного жовніра не дасть, бо це викликало б протест у країні.

Я відповів, що Україна потребує помочі не людьми, а грошми, амуніцією й моральною піддержкою і що найкращою моральною піддержкою було б негайне визнання її незалежності, бо незалежність — *conditio sine qua non* боротьби сучасних свідомих елементів, що прийшли до цієї ідеї тяжким шляхом.

Др[оперс] спитав, чому ми не боремося проти большевиків вкупі з добровольцями?

Я докладно йому виклав новішу історію російсько-українських відносин: ролі армії добровольців, її дух, поведінку добровольців у Києві за часів гетьмана перед останнім повстанням.

Др[оперс] зацікавився періодом гетьманщини і гетьманом.

Я розповів йому, які шари суспільства його висунули, розповів про «Протофіс», про те, що гетьман сам із себе уявляв і що робилося за гетьмана на Україні. Довелося зачепити й Антанту, згадати про Одесу й Енно, про те, як нас не пускали, коли ми домагалися вияснити дійсне становище на Україні, а також про те, хто ми й що, ті, що боролися за Україну й добиваємося її незалежності!..

Дроперс завважив про загальне, заплутане становище в старій Європі через те, що всі заходилися відразу вимагати всього та раптом усі захотіли бути великими державами. Чому, мовляв, трохи не зменшити своїх домагань і не помиритися.

Я відповів, що, як давній публіцист, який спеціально студював національне питання в Росії і в Європі, міг би багато ска-

зати з приводу цього, але не смію відбирати часу в посла. Скажу тільки про Україну, що вона в своїх вимогах не зазіхає на чуже, а тільки хоче, щоб признане було їй право на те, що їй прислуговує.

Вкінці розмова втратила діловий характер і перейшла на «приятельський» обмін думками. Др[опер]с сказав кілька слів про те, чому Америка вплуталася в цю війну, а саме: перемога її гегемонія Німеччини в Європі загрожувала б небезпекою й Америці; а кожен американець так любить свою батьківщину, що хоче почувати себе в ній так само спокійно й добре, як ось я почувую себе зараз у цьому кріслі, на якому сижу. Отже, треба було подужати Німеччину і роздушити її, і ми добилися свого. Далі втручатися у внутрішні справи Європи Америці нема потреби.

Я заважив, що ледве чи вдасться Америці відмежуватися від Європи, бо тепер народи й держави так зв'язані, що ізолюватися неможливо...

Треба було кінчати розмову, бо вже вона провадилася годину. Знову вернулися до цілі моєї візити, до того, чим Др[опер]с міг би бути нам корисним. Я формулював свої бажання проханням, щоб Др[опер]с ужив усю силу свого авторитету для того, щоб, зрозумівши справедливість та природність наших домагань, представив тутешнім представникам дипломатії українське питання в тому об'єктивному освітленні, яке я, як давній громадський діяч, йому дав, а докладніше ще маю дати в меморандумі, який написав і тепер перекладаю. Якщо посол дозволить, то за якийсь час я йому пришлю його.

Він виявив велику охоту перечитати його й переслати своєму правительству, заявив, що взагалі «завжди радий бути до наших послуг», і ще раз висловив свою повну симпатію до нас.

Попрощавшись, я вийшов від Дропера в найкращому настрої. Хоч добре розумів, що ці симпатії мають більш плятонічне значіння, бо вся справа вирішиться в Парижі, проте радісно було почути перше слово спочуття...

Тут кінчається перший зшиток «Щоденника» й далі йдуть на окремих аркушах конспективно записані розмови під час дипломатичних візит. Правдоподібно, вони мали бути пізніше вписані до «Щоденника», бо для них залишено в ньому місце. — Редакція.

12.IV. 10½ год[ина] ранку в мін[істерстві] закорд[онних] справ. Мої привіти. 1 місяць гостини. За місяць великі події, які могли вплинути на вияснення питання про визнання нас, і який настрій тутешнього правительства? — Діомідіс питає, що я маю на увазі, які події? — Я йому відповів: Прибуття нашої Місії до Парижа й видимий поворот політики Антанти щодо нас, що може цей поворот відбився і на периферії політичного центру. — Д[іомідіс] сказав, що рішення — в центрі і що зараз зателеграфує до Парижа, щоб дізнатися, в якому стані знаходяться ці переговори. — Тоді я сказав, що маю меморандум. — Д[іомідіс] сказав, що з великим інтересом (особливо підкреслив) він його перечитає і просив дати другий примірник, щоб вислати до Парижа як можна швидче, при першій нагоді. При цьому заявив: «Усі наші симпатії до національних стремлень народностей Росії, в тому числі й до українців». — Питання про вислання кур'єра. — Обіцяв допомогти, казав, що не має нічого проти. Потім особисті розмови, як я живу? Чи мені добре? Чи може потребую яких услуг?

½ 5 у італ[ійського] посла, барона Авенацо. Спочатку моє привітання. Від Данте до Амічіса. — Відкіля ми прибули? — Ми посланці прав[ительства] Директорії, як і інші місії, щоб вияснити перед державами згоди становище України і розсіяти той туман, який обгортає українську справу. — Посол заявив, що в італ[ійців] завжди були симп[атичні] відносини до народів Росії, як Україна, Польща та ін., і що вони їх зустріч[али], як братів. Здавна демократія венеціанська і торгові центри Італії завжди мали торгові зносини з півднем Росії, тобто з Україною. — Я сказав, що тепер помічається перелом у відносинах до нас і в Антанти, і в російських дипльом[атів], але: 1) він прийшов занадто пізно, а 2) він не є рішучий. Ми домагаємося признання суверенности, але його нам відмовляли і йому ставали на перешкоді. — Посол сказав, що протелеграфує до свого правительства (сказав двічі) про необхідн[ість] признання суверен[ітету] України і технічної допомоги.

Посол: — Якщо Україна створить правительство більш-менш сильне, то ви цим укріпите справу сувер[енітету] України.

Я: — Україна веде боротьбу вже стільки місяців сама мінімальн[ими] засобами, без помічі.

П.: — Це сильний аргумент у Вас.

Я: — Щедрою рукою даються Денікінові мільйони і Д[енікін] може за гроші мати офіцерів, а тут люди б'ються без грошей. Хіба це не доказ авторитетності української влади?

Посол: Антанта утомилася після 4-х літ війни і — нехай буде між нами — Франція не захоче битися і думає використати елементи, що не дали багато для цієї війни, і тому elle menage⁵⁰ за Румунією і Польщею.

Я: Без бази — фронту проти большев[иків] не може бути, а Україна — центр.

Посол знову сказав, що буде телеграфувати про це. Значить, думка його ексцеленції про признание України підійме престиж, 2) признание валюти і 3) технічна поміч. Яким шляхом, бо ж большев[ики] відрізали нас від моря?

Я: — Шлях — через Румунію і Польщу.

Посол: Заняття Одеси не добре відбилосся на престижі Директорії, не говорячи про престиж Антанти (засміявся).

Я: дав відповідь, що так, але Україна хотіла зробити Одесу інтернаціональним портом. Я сказав, що маю дати меморандум.

Посол дякує.

Я: Про труднощі України.

Посол: Свобода й держава родяться в муках. — Дякував за візиту.

В понеділок 14. IV. в 11 год[ині] ранку мене з Лямбр[іонідісом] прийняв посол Румунії. Розмова тяглася півтори години. Дуже щира і приємна. Посол, попереджений про мою візиту ще в суботу, як видно, чекав. Портієр відкрив двері, як тільки наш повіз під'їхав; ми й не дзвонили. Я скинув пальто і не встиг ще дати картки лякеєві, як сам посол вийшов із кімнати і, привітавшись, повів нас на перший поверх, питаючися по дорозі, по якому я розмовляю. Я сьак-так сказав по-французьки фразу, що, на великий жаль, тільки по-українськи. Увійшов до кабінету, сіли. Я заявив, що вважав за свій обов'язок скласти візиту представникові сусідньої держави, яка тісно зв'язана з Україною, як у сучасному, так і в минулому. З Молдавією у нас зв'язки з XVI в. Богдан Хм[ельницький] посилав своє військо на допомогу Молдавії, а сина свого одружив з донькою Лупула⁵¹. Згадав і про Петра Могилу⁵². При цьому додав, що подам меморандум з історією укр[аїнсько]-рос[ійських] відносини, а поки-що бажав би йому освітити сучасне становище. Посол по-

передив, що він мене приймає, як і його колега, неофіційно. Я відповів, що розумію це і роблю з того всі висновки, та почав вияснювати ролі України в боротьбі з московськими більшовиками. Ось уже півтора року не тільки без усякої допомоги від держав згоди⁵³, а навпаки — при протиукраїнській політиці їх. Через це більшовики вже на порозі дверей Зах[ідної] Європи. — Посол на це відповів, що всі оці питання розв'язуються і вияснюються в політичному центрі, в Парижі, а тут він, як і інші послы, не мають директив і не покликані до розв'язання цих питань, бо мають обмежене поле діяльності. Я сказав, що цілком розумію це, а разом із тим, як представник Української Республіки, вважаю своїм конечним обов'язком йому, як представникові Румунії, так само, як і іншим представникам, вияснити становище України, щоб оминати хоч відтепер ті помилки, яких уже нароблено так багато. Потім пішла мова про українсько-румунські, українсько-польські та українсько-російські відносини, після чого я сказав:

— Нас не хочуть признати. Коли б визнали суверенність України, то українські керманічі відкладуть спір про деталі надалі, а зараз спільно виступлять з іншими державами проти більшовиків, коли, звичайно, ці держави не переслідують реставраційних цілей. Ось нас обвинувачують у тому, що ми не хочемо йти спільно я добровольцями, з Денікіним і т. п. Так, ми психологічно й фактично не можемо йти вкупі з ними, бо ці всі панове не визнають прав нашого народу і краю навіть на автономію, а потім — це сила безперечно реакційна. Тимчасом необхідність найширших соціальних реформ така гостра, що не зважати на них, відкладати надалі, не йти їм назустріч — річ неможлива, бо ніяка влада, ніякий уряд без переведення їх не втримається.

Посол запитав, яка політично-соціальна програма того правительства, що я його репрезентую.

Я сказав, що як давно, так і підчас революції, коли ми вірили в здоровий розум Росії, ми були федералістами. Ми думали в рамках Росії існувати на федеративній основі. Коли ж через нерозум уряду і росіян Росію штовхнули в обійми більшовиків і анархії, ми проголосили свою незалежність, списали мир з центр[альними] державами і почали боротьбу з більшовиками. Тепер у сфері політичній ми домагаємося признання нашої незалежності, що ж до нашої внутрішньої програми, то хочемо

бути щиро-демократичною республікою на найширших основах повного народоправства, не допускаючи панування одної кляси, через що ми і боремося з большевиками, що базуються на тиранії пролетаріату й бідноті.

Посол зацікавився тоді територією України й швиденько вийняв карту. Карта неповна, без східніх границь, бракувало деяких повітів Курщини, Харківщини, Катеринославщини й Азовського моря.

Наприкінці вже пішли «приємні» розмови. Посол сказав, що між Молдовою та Україною багато спільного в одежі, сумних співах і т. д. і що Румунія, що так довго була під чужою владою, не може не співчувати Україні. Потішив мене, що дасть Бог, справа вийде на добре. — Я висловив повну віру в правоту нашої справи й повну надію, що самостійний український народ буде жити в братерському сусідстві з румунами. — Посол повідомив, що їх рід із хотинського повіту, півтораєста літ діди-чів там і ще 60 років тому мав там маєток. Потім спитав, чи не знаю я про той протест, що внесений проти Румунії в Парижі⁵⁴ з приводу якихось ексцесів? — Я відповів, що не читав його (не брехав, бо в той час забув), але якщо й є такий, то в цей час, коли народи змучені й роздратовані війною та революцією і накидаються один на одного з різних причин, — це річ, що заслуговує на вибачення і зрозуміння. Як видно, він був задоволений з мого пояснення. Потім сказав, що в Румунії є тепер Гасенко⁵⁵. Я виявив обережне задоволення. Згадав він також про Чоботаренка та про деякі неприємності з ним. Я відповів, що Ч[оботаренка] рішуче не знаю, а тільки чув про нього, що був такий за часів гетьманщини, а в ті часи, завдяки революції, починали відогравати ролю різні випадкові люди. Посол сказав, що розуміє це. Почали прощатися. Коли вийшли до салі, він виявив бажання познайомити мене з своєю дружиною. Познайомилися. Приємна жінка. Спитав, чи щось є в європейських мовах про українське питання? Потім поцікавився, чи мій меморандум є офіційальний. Я сказав йому, що він є мій власний, складений на основі тільки директив правительства.

9.V. Був сьогодні у деяких греків. Що-далі незадоволення проти Антанти, особливо проти Франції, зростає серед них. Грецію держать за горло. Боязкий цей народ. Не вважаючи на те, що багато людей знає, як до мене прихильно поставилися всі посли, навіть французький, що взяв від мене меморандум,

щоб відіслати до Парижа, греки бояться одверто вести зо мною знайомство, газети бояться писати про Україну, хоч ми їм даємо готовий матеріал, в «ліберальному» клубі бояться виголосити реферат про Україну, бо, мовляв, військовий стан...

10.V. Учора чогось Демидов і франц[узький] посол були в міністра Діомідаса. В чім річ? Щось там є, а довідатися не маю від кого. Горе, бо без мови я. Мав би мову, то довідався б — коли не в Др[оперса], то в Ав[енацо]. Думаю, що сказали б, як не той, то другий; і взагалі розповіли б про загальне становище. А то при мені завжди повинна бути третя особа, а це утруднює справу.

11.V. Не було вже днів три англ[ійської] і франц[узької] преси. А тутешня — загумінково-провінційальна, злиденна й мало інформована, а до того ще підцензурна. Отже завжди доводиться нетерпляче чекати на газету. Сьогодні чотири годині зряду читали мені газети. Відомості не свіжі, за 27, 28, 29, 30 квітня і трохи за 1 мая. В голові каша якась від того калейдоскопу. Проте треба розібратися в тій каші. Перш за все почну з України. Треба гадати, що вигнання большевиків з Києва — факт. Всі газети про це на всі лади пишуть, а в одній газеті зазначено (Daily Telegr[af]⁵⁶ за 29.IV), що звістка ця прийшла до Женеви від самого генерала Петлюри. Додає Петлюра, що вся північна Україна вільна від большевиків. Дяка Богові! Але... вільна вона від большевиків московських, а чи справиться з своїми? Коли прийшла чутка, що Київ відбили селяни, я зрадів дуже. Наука військової муштри, значить, марно не пропала для наших хахлів.

Проте, як би там не було, а факт вигнання власними силами московсько-большевицько-жидівської навали — дуже великої ваги, нехай навіть і через те тільки, що наш «великий український народ» повстав проти большевиків тільки тому, що вони не тільки не дали змоги йому пограбувати інших, а ще і його самого пограбували, лишивши на хазяйстві по 1 коняці, 1 корові, 1 свині й по 1 курці тим, в кого було по троє, а тому, в кого нічого не було, нічого й не дали, а все собі забрали (ось зразковий соціалізм!)... Навіть і такий, дуже проблематичний крок національної свідомості є для нас плюс і ним можна трохи заткнути рота тим, хто твердить, ніби наша народня маса зовсім несвідома.

13.V. Інтернаціональна соціалістична конференція в Амстердамі⁵⁷ визнала права України на незалежність. Подобиць нема, отже не знаю, хто там був з українців. «Temps» (1.V) сповіщає, що Сидоренка⁵⁸ і Шульгина⁵⁹ запрошено до українсько-польської комісії⁶⁰, де б вони висловили свій погляд на справу Східної Галичини⁶¹. Хто ж там іще в Парижі? Боюся, що наші інтереси, заступлені так мізерно, не матимуть авторитетної і вмілої оборони. В той самий час, не вважаючи на давні й уперті чутки про повстання проти большевиків на Україні, 1.V. в англійському парламенті віце-міністр заявляє, що правительству невідомо, де тепер на Україні антибольшевицьке правительство; що Київ і Одеса в руках московських большевиків... Один із тутешніх міністрів теж вчора сказав, чи не заслабо часом представлена Україна в Парижі? Крім цього — вороги не дрімають; вони все пускають у хід, все можуть використати.

24.V. Цілий тиждень не заглядав до свого щоденника, аж ніяково стало, як подивився. Нездужав — серце не служило, і через те перебував у страшенній депресії днів із чотири. Нудно. Цей тиждень особливо був тяжкий. Звісток майже ніяких бадьорих і цікавих, навпаки — часом приходять препогані. Гроші вичерпуються, а надії на повернення додому нема: не пускають. Раніш сюди не пускали, а тепер звідсіля не пускають. Та й куди вертатися? Коли б була змога, то, поки ще є гроші на дорогу, вирядив би звідсіля всіх, лишивши тільки Лямброса та Галагана. Решта мені мало що непотрібна, а навіть у дечому шкодить своїм неукраїнським «обличчям». Глузмана⁶², правда, лишив би ще, бо можна на нього у всьому покластися і все він робить швидко та до пуття. Робив заходи, щоб добути грошей, а проте іноді ловлю себе на потайній думці: коли б гроші не прийшли, то половині членів Місії дав би за місяць і сказав би: «Ідіть з Богом, куди хочете», а на решту грошей ще якимось би перебивався місяць-другий. Три вже тижні, як сповістив Марголін⁶³, що Сидоренко з Парижа нам пришле тижнів за два 150—200 тисяч франків, про що я просив. Проте від С[идоренка] ні слуху, ні духу. Моя Місія, завжди дуже пасивна до своєї справи, бо за три місяці я ні від кого не почув і трьох добрих порад, тепер трохи «ожила», коли я попередив, що за тиждень-півтора дам останні гроші на дорогу і буду заздростити тому, хто рушить на Україну. Ухвалили по недовгій міркуванні побувати в американського посла й попросити його

допомогти нам подати звістку до Парижа. 21-го ранком удвох із Мод[естом] Пилип[овичем] я поїхав до Дроперса. Хотілося під претекстом справи побачитися з ним і трохи поговорити про загальне становище, зокрема — про наше. Він певне щось знає. Поїхали. Прийняв нас дуже мильо. Охоче взявся переслати від себе наші депеші до П[арижа]. Про загальне становище не міг сказати нічого втішного; навпаки, почав дуже схвилювано говорити про незвичайну заплутаність справ, скаржитись на Європу, в якій дідько знає, що діється, що він би залюбки кинув усе і вернувся б до Америки. Заговорили про те, як зловживають принципами Вільсона⁶⁴. Др[ропер]с дуже експансивно на цю увагу zareагував і сказав: «За Вільсона в Європі хапаються тоді, коли хочуть вжити його імя до чогось, як печатку, а коли В[ільсо]н відмовляє цього, то його отак-о» — і Д[ропер]с дригнув ногою, зробивши рух, немов когось випихає з хати... До посла хтось прийшов, бо до кабінету зазирнув секретар. Ми зробили рух, щоб прощатися, але мені захотілося почути, чи посол читав мій меморандум і яке він зробив на нього вражіння. Запитати про це — було ніяково, отже, я попросив вибачення, що не додержав слова і не прислав меморандуму в англійській мові, а тільки в французькій, бо тримаю слабого перекладача. Він відповів мені, що вже перечитав меморандум. Попрощалися і пішли. Мені видалося, що під час першої візити він був привітніший і щедріший на слова, ніж тепер. На Мод[еста] Пилип[овича] він зробив незвичайне вражіння: «Хотілося обійняти його», — сказав М[одест] П[илипович], коли вийшли.

Щось іще треба було б занотувати в нотатнику, та забув що — слаба пам'ять у мене стала. Якись брехні чи що, які розпускає про нас тутешня російська амбасада, впевняючи всіх, що ми большевики. Сьогодні в розмові з Др[роперсом] я натякнув на це, коли довелося просити його, щоб вислав нашу депешу до Парижа про гроші.

— Доводиться, — кажу, — пане міністре, турбувати вас про таку річ, хоч про нас тут дехто, кому наш приїзд став сіллю в оці, і розповсюджує брехні, ніби ми привезли з собою на большевицьку агітацію мільони⁶⁵.

Др[роперс] махнув рукою.

— Лютки⁶⁶, — каже, — скрізь розповсюджені, а тут — особливо. Не думайте, що тільки вами цікавляться.

На тому треба було б скінчити, але Мод[ест] Пил[ипович], що перекладав мою репліку, мабуть через те, що репрезентувати звук «безталанну вдову-Україну», до моєї репліки приточив іще від себе: «Тут, каже, справа пахне тим, що може й за готель скоро нічим платити буде». Покоробила мене ця вдовина скар-га, та пропало — не вернеш...

Мене повідомили, що біженці з Одеси, багатії, що позалишали там статки-маєтки, інформують тутешній уряд про український уряд дуже погано. Большевики — так характеризують вони тут усіх нас...

На цьому щоденник уривається. Далі подаємо виїмки з справоздання Ф. П. Матушевського українському Міністерству закордонних справ про діяльність місії, писаного в 20-х числах серпня 1919 р. — Ред.

В місяці квітні й травні склав голова місії візити до послів Англії, Італії, Франції, Румунії, Голяндії, Бразилії й *chargés d'affaires*⁶⁷ Естонії, Бельгії й Персії. Всім їм вручив по одному примірнику меморандума.

Окрім представника Франції, всі послы й *chargés d'affaires* віддали візити голові місії. Дехто (як послы Англії й Румунії), приймаючи й віддаючи візити, попереджали, що вони роблять це неофіційно; інші ж робили те й друге без усяких попереджень.

Майже всі представники держав виявили великий інтерес до України та її змагань і висловили повне спочуття. Особливо треба відзначити прямодушне й щире відношення послів Італії та Голяндії, а також Румунії.

Говорячи про дипломатичні зносини з представниками інших держав, треба зазначити, що українська Місія не нав'язала зносин із представником Сербії та колишнім послом Росії. *Chargés d'affaires* Сербії, було видко, ухилився від візити й розмов, не знаючи погляду на українську справу свого уряду, хоч із розмов із ним секретаря української Місії видно було, що він знає справу досить добре.

Щодо колишнього посла бувшої Росії, то про офіційну чи неофіційну візиту до нього навіть не могло бути й мови, хоч дехто з послів, коли секретар Місії підготовляв візиту до них голови Місії, обережно запитував про наше становище щодо

посла Росії і про візиту до нього. Нічого не маючи проти того, щоб десь зустрінутися з ним, голова Місії згодом переконався, що не варто навіть іти на випадкову з ним зустріч. Як видно, з наказу Демидова один із його секретарів почав шукати зустрічі з секретарем нашої Місії. На таку зустріч пішов нештатний секретар д. Лямбріонідіс. З перших же слів секретар д. Демидова почав говорити про Україну, про українську справу і т. д. такі несотворені дурниці, що з ним трудно було проводити будь-яку розмову. Коли ж він нарешті сказав, що «в моєму умі не можуть поміститися такі поняття, як самостійна Україна і самостійна українська мова», то д. Л[амбріонідіс] на це одказав: «Якщо ви, пане, маєте такий розум, що не можете ним збагнути таких простих річей, то це ще не можна вважати за доконтанний факт, що України нема». На тім розмова й покінчилася.

За деякий час в газеті *Koiviavia*, що почала виходити 1 квітня, появилася інтерв'ю п[ана] Демидова, в якому він не раз ужив таких виразів: «Так звана Україна», «якась Україна» і т. п., виявляючи цим одверто своє відношення до нас.

Не прибільшуючи, можна сказати, що за 5 місяців перебування й праці Місія зробила досить поважну й помічну роботу. В Греції побачили, що відбудування великої й єдиної Росії — велика небезпека для Греції завтрашнього дня, а зазіхання Сазонових⁶⁸ на Царгород із Дарданелами⁶⁹ викликає тут обурення.

Тим-то з великими симпатіями зустріли тут дипломатичну Місію від Грузії, що прибула сюди в кінці червня і для якої наша Місія в значній мірі підготувала ґрунт. З цією Місією українська Місія з перших днів приїзду її до Атен увійшла в дружні щирі зносини і дещо робила на підставі спільної ради й навіть спільними силами. Грузинська Місія складається всього з двох людей (голова її — А. Мдівані), і нашої Місії, як багатшій людьми, доводилося ставати не раз їй у пригоді. З свого боку, грузинська Місія віддячувалася нашої чим могла, а підчас офіційних візит скрізь підкреслювала повну обособленість українських домагань, так само, як і підчас наязання літературних зв'язків.

Антанта, іменем якої у французькій парламенті промовляв міністр Пішон⁷⁰ і похвалявся, що має наготові 750 тис. війська, яке має визволити Росію від большевиків, за кілька тижнів зрадила Росію. Перша роля у тій зраді належить Фран-

ції, а найбільше потерпіла від неї бідна Греція, яка тільки одна послала своє військо до Одеси, де його французи покинули на убій большевикам⁷¹. До Греції повернулося офіційно біля 500 ранених, а неофіційно кажуть — вдвоє більше. А скільки було вбито — невідомо. Цей факт викликав тут велике обурення проти Антанти, особливо проти Франції.

До відомостей про діяльність Місії, що подані в цьому справозданні, треба додати ще, що голова Місії надсилав до міністра закордонних справ Греції копії значніших меморандумів, які подавала українська Місія в Парижі на Мировій Конференції і пересилала в копії до Атен. Щодо свого меморандума, надрукованого за браком коштів тільки в кількості 500 прим[ірників], то Місія розіслала його до всіх своїх амбасад і місій, а також до всіх українських бюро у Європі, до редакцій місцевих впливовіших газет, інституцій та до лідерів політичних партій.

З минулого. Праці Українського Наукового Інституту, т. I. — Варшава, 1938. — С. 138—157.

¹ Архів Надзвичайної дипломатичної місії в Греції не загинув, він зберігається в ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 54.

² Місто Афіни, столиця Греції.

³ Показовий процес відбувався у Харкові 9 березня — 20 квітня 1930 р. і став, за влучною оцінкою Г. Костюка, першою після «революційного терору» в епоху громадянської війни «генеральною чисткою старого демократичного покоління української інтелігенції» (Костюк Г. Сталінізм на Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. — К.: Смолоскип, 1995. — С. 250).

⁴ Борис — середульший син Ф. П. Матушевського, народився 5 (18) червня 1907 р. в м. Києві. У справі Спілки визволення України (СВУ) засуджений до заслання.

⁵ Західна Волинь на той час належала Польщі.

⁶ Корфу — грецький острів в Іонійському морі.

⁷ Grand Hotel de Bretagne (фр.) — «Великий готель Британії».

⁸ Фалеро — місто в Греції.

⁹ Син Юрій Матушевський.

¹⁰ Очевидно, йдеться про свято на честь зустрічі зими з весною, яке проводиться в останній тиждень перед великим постом.

¹¹ «Бретанія» — згаданий вище готель у столиці Греції.

¹² Касарня — казарма.

¹³ Угода Греції з Англією.

- ¹⁴ Мацієвич Костянтин Андріанович (1873—1942), у 1917 р. — член Центральної Ради, за Директорії — міністр закордонних справ в уряді С. Остапенка, в 1919—1923 рр. — голова дипломатичної місії УНР в Румунії.
- ¹⁵ Діомідіс — міністр закордонних справ Греції.
- ¹⁶ Союз Греції та Англії 1916 р.
- ¹⁷ *Conditio sine qua non* (лат.) — неодмінна умова.
- ¹⁸ *prince Demidoff* — князь Демидов.
- ¹⁹ Митрополит — предстоятель грецької церкви, архієпископ атенський та всієї Греції.
- ²⁰ Димитрій Ростовський (Туптало Данило Савич, 1651—1709) — митрополит Ростовський. Народився в Макарові на Київщині. Чернець Кирилівського монастиря в Києві, проживав також у Києво-Печерській лаврі, 1702 р. призначений митрополитом у Ростові Ярославському. Автор числених богословських та історичних творів. 1757 р. канонізований.
- ²¹ Всеукраїнський церковний собор був скликаний в січні 1918 р. з ініціативи прихильників автокефалії Української церкви і тривав з перервами весь рік. Було 3 сесії собору — в січні, червні-липні та жовтні-грудні 1918 р. На другій сесії було обговорено і затверджено проект «Тимчасового Положення», яким затверджувався автономний статус православної церкви в Україні. Був представлений 9 липня 1918 р. Складався з 4 розділів. Перший розділ проголошував автономію Української церкви і її канонічний зв'язок з Московським патріархом і визначав його повноваження: патріарх затверджував Митрополита Київського і всіх єпископів на кафедри українських єпархій, приймав на них скарги і мав право вищого апеляційного суду щодо них; благословляв скликання соборів, затверджував всі постанови і положення, що стосуються церкви, ім'я патріарха згадувалось під час богослужіння в усіх українських церквах. Закон УНР про автокефалію Української православної церкви був підписаний 1 січня 1919 р., однак власну ієрархію обрано та затверджено канони і устрій УАПЦ лише на Першому Всеукраїнському православному церковному соборі у жовтні 1921 р.
- ²² Антоній (Олексій Храповицький, 1863—1936) — митрополит Київський і Галицький (1918—1919), дворянин. У грудні 1918 р. був заарештований разом з митрополитом Євлогієм представниками військ Директорії УНР з обвинуваченням у втручанні в політику. Відправлений у м. Бучач. В 1919 р. емігрував. Євлогій (Василь Георгієвський, 1868—1948) — у 1914—1920 рр. — архієпископ Волинський і Житомирський, архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври. Брав участь у Всеросійському Помісному Соборі 1917—1918 рр., Всеукраїнському Соборі в Києві 1918 р. Після арешту і заслання виїхав за кордон. 2 жовтня 1920 р. призначений Вищим Тимчасовим Російським Управлінням РПЦ митрополитом Західноєвропейського екзархату Московської патріархії з осідком у Парижі (Франція).
- ²³ Платон (Порфирій Рождественський) (1866—1934) у 1915—1917 рр. — архієпископ Карталинський і Кахетинський, Екзарх Грузії. В березні 1917 р. представниками руху за проголошення автокефалії Православної Церкви в Грузії позбавлений права керувати Екзархатом. Учасник Всеросійського Помісного Собору 1917—1918 рр. В лютому 1918 р. обраний митрополитом Херсонським і Одеським, був делегатом двох останніх сесій Всеукраїнського Собору 1918 р. З 1920 р. в еміграції в США.

- ²⁴ Володимир (Василь Богоявленський) (1 січня 1848 р. — 25 січня 1918 р.), Митрополит Київський і Галицький, священноархієпископ Києво-Печерської лаври, доктор богослів'я, член Св. Синоду. Народився на Тамбовщині, в с. Мала Моршка, закінчив Київську Духовну Академію (1874), викладав в Тамбовській духовній семінарії гомілету, літургіку, німецьку мову та інші дисципліни. Після смерті дружини і дитини став монахом (1886) з ім'ям Володимир. Потім був архімандритом Козловського Троїцького монастиря. З 1891 р. — єпископ Самарський, 1892 — екзарх Грузії. У 1898—1912 рр. — митрополит Московський. З 1912 р. — митрополит Санкт-Петербурзький. З 1915 р. — митрополит Київський і Галицький, але жив переважно в Петрограді як член Св. Синоду. Автор декількох творів морально-повчального змісту. Був головою першої сесії Всеукраїнського Собору в м. Києві у січні 1918 р. Під час захоплення Києва більшовицькими військами на чолі з Муравйовим був вбитий (25 січня 1918 р.). Похований 29 січня 1918 р. у Хрестовоздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. У 1991 р. канонізований як новомученик російський.
- ²⁵ Шептицький Андрей (1865—1944) — митрополит Української греко-католицької церкви, депутат Галицького сейму і Державної Ради (парламенту) Австрії, де відстоював інтереси українського населення Галичини. На початку Першої світової війни заарештований російськими військами, відправлений до Києва, потім утримувався у Новгороді, Курську й Суздалі. Звільнений 1917 р. А. Шептицький підтримував Українську Центральну Раду, а після повернення до Львова увійшов до складу Української Національної Ради Західноукраїнської Народної Республіки. Відстоював ідеї незалежності й соборності України.
- ²⁶ Латинство — вірування католицького (латинського) обряду.
- ²⁷ Ймовірно, маються на увазі події 1686 р., коли Київську митрополію було приєднано до Московського патріархату. До цього вона перебувала у складі Константинопольського патріархату, маючи відносно широку автономію.
- ²⁸ Очевидно, йдеться про переговори Росії з державами Четверного союзу і підписання Брестського мирного договору у березні 1918 р.
- ²⁹ Фебра — хвороба.
- ³⁰ Тут: приносить вибачення.
- ³¹ Башибузуки — учасники нерегулярних військових формувань у Туреччині у XVIII—XIX ст.; перен.: розбишаки, розбійники.
- ³² Лука Лаврович Бич (1875—1944) — один з керівників Кубанської народної республіки і ініціаторів прийняття в лютому 1918 р. акту про її самостійність. Між Кубанню та Українською державою було підписано угоди про консульські, торговельні, морехідні, поштово-телеграфні зносини та залізничну конвенцію. В еміграції Л. Бич працював в Українській господарській академії в Подєбрадах, де, вірогідно, з ним міг контактувати Юрій Матушевський.
- ³³ Царгород — історична назва Константинополя.
- ³⁴ Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — під час гетьманату і Директорії — міністр віросповідань, 1919 р. — глава української дипломатичної місії в Туреччині.
- ³⁵ Суковкін Михайло Акінфійович — у 1918 р. посол Української Держави в Туреччині.
- ³⁶ Coup d'état (фр.) — державний переворот.

- ³⁷ Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. очолював Директорію і був усунутий за ліві погляди, емігрував.
- ³⁸ Остапенко Сергій Степанович (1881—1937) — у лютому-березні 1919 р. — голова уряду Директорії УНР.
- ³⁹ Чопівський (Фещенко-Чопівський) Іван Андріанович (1884—1952) — з лютого 1918 р. — міністр торгу і промисловості УНР, 1921 р. емігрував.
- ⁴⁰ Федак Степан (1861—1937) — один із засновників та керівників кооперативних і фінансово-кредитних установ у Галичині. У 1915 р. потрапив до Києва; у квітні 1917 р. повернувся у Львів. В Державному секретаріаті ЗУНР очолював секретаріат харчових справ. Очевидно, С. Федак не був членом уряду С. Остапенка.
- ⁴¹ Архипенко Євген (1884—?) — у 1919 р. міністр земельних справ УНР в уряді Б. Мартоса.
- ⁴² Петлюра Симон Васильович (1869—1926) — у 1917 р. — член Центральної Ради, з жовтня 1918 р. — член, з лютого 1919 р. — голова Директорії УНР. У 1918—1919 рр. за дорученням Директорії УНР переговори з представниками Антанти про допомогу в боротьбі з більшовиками вів К. Мацієвич.
- ⁴³ Гучков Олександр Іванович (1862—1936) — у 1910—1911 рр. — голова Державної думи Росії, у березні-квітні 1917 р. — військовий і морський міністр Тимчасового уряду. 1919 р. емігрував.
- ⁴⁴ Букарешт — Бухарест, столиця Румунії. Йдеться про допомогу сербського посла в Румунії українській місії.
- ⁴⁵ В тутешній газеті («Messenger'i») — очевидно, йдеться про французьку газету «Le Messenger» («Вісник»).
- ⁴⁶ «Temps» — газета «Час».
- ⁴⁷ Мирова конференція — Паризька мирна конференція 1919—1920 рр. скликана державами-переможцями у Першій світовій війні. Провідна роль у прийнятті рішень належала представникам Великої Британії, Італії, Франції та США. Українська делегація на конференції була спільною від УНР і Західної Облaсті УНР і мала завдання домагатися виведення іноземних військ з території України, надання країнами Антанти допомоги в боротьбі з більшовицькою Росією та денікінськими військами, визнання незалежності УНР. Можливість створення самостійної Української держави відкидала Франція, натомість делегація Великої Британії на чолі з Ллойд Джорджем заперечувала приналежність до Польщі західноукраїнських земель. У підсумку держави Антанти не прийняли рішення про включення Галичини до складу Польщі, хоч і визнали за нею право взяти під опіку західноукраїнські землі з обов'язковим забезпеченням автономного статусу. Пізніше вони увійшли до складу Польської держави.
- ⁴⁸ Avec plaisir (фр.) — із задоволенням.
- ⁴⁹ В Україні Ф. П. Матушевський залишив молодших синів Бориса та Василя, дружину Віру Олександрівну і разом з ними свою сестру Олександру Павлівну.
- ⁵⁰ Elle m'ign (фр.) — тут: слово за...

- ⁵¹ Лупул (Лупу) Василь — господар Молдавії 1634—1653 рр., видав заміж свою дочку Роланду за сина Б. Хмельницького Тимоша. Козацькі війська воювали на боці Молдавії проти турків; в одному з боїв Тиміш загинув.
- ⁵² Могила Петро Симеонович — визначний український церковний і культурний діяч XVII століття, митрополит Київський і Галицький, автор численних богословських праць, один із засновників Київського колегіуму (з 1701 р. — Києво-Могилянська академія) та першої румунської школи — Слов'яно-греко-латинської академії в Яссах. Освітня, видавнича та духовна діяльність П. Могили відіграла велику роль у національно-культурному розвитку народів України, Румунії та Молдавії, формуванні ідей боротьби за національне визволення.
- ⁵³ «Держав згоди» — держави, що входили до військово-політичного блоку Антанта (франц. entente — згода). Виник у 1904—1907 рр. як союз Англії, Франції та Росії, під час Першої світової війни об'єднав понад 20 держав, у тому числі США, Італію, Японію, які протистояли Четвертому союзу Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії.
- ⁵⁴ Ймовірно, йдеться про невдоволення Румунії проектом договору, який пізніше дістав назву Сен-Жерменського. Прем'єр-міністр Румунії Й. Бретіану вважав, зокрема, що передбачені заходи захисту національних меншин є втручанням у внутрішні справи Румунії і на знак протесту залишив Паризьку мирну конференцію. Ультиматум країн Антанти змусив його піти у відставку. Сен-Жерменський договір та угоди про національні меншини підписував уже новий прем'єр-міністр Румунії.
- ⁵⁵ Гасенко Юрій (1894—1933) — у 1917 р. особистий ад'ютант генерального секретаря військових справ С. В. Петлюри. Брав участь у переговорах в Брест-Литовську. За дорученням уряду УНР організував за кордоном діяльність Українського інформаційного бюро.
- ⁵⁶ Daily Telegraph — англійська щоденна газета.
- ⁵⁷ Конференція в Амстердамі
- ⁵⁸ Сидоренко Григорій Микитович (1874—1924) — у лютому-квітні 1918 р. міністр пошт і телеграфу УНР, у 1919—1922 рр. — посол УНР у Відні. До 22 серпня 1919 р. очолював українську делегацію на Паризькій мирній конференції.
- ⁵⁹ Шульгін Олександр Якович (1889—1960) — член Центральної Ради, у липні 1917 р. — січні 1918 р. — генеральний секретар міжнародних справ, 1918 р. — посол Української Держави в Болгарії, в 1919—1921 рр. — член українських делегацій на Паризькій мирній конференції, глав дипломатичної місії УНР в Парижі.
- ⁶⁰ Ймовірно, йдеться про міжнародну комісію, створену у Парижі для припинення українсько-польської війни й опрацювання умов перемир'я.
- ⁶¹ Після поразки ЗУНР в українсько-польській війні 1918—1919 рр. польські війська при підтримці Антанти окупували Східну Галичину і Західну Волинь. У березні 1923 р. Рада послів Антанти прийняла рішення про приєднання цих територій до Польщі.
- ⁶² Глузман — аташе посольства, відповідав за розвиток торговельно-економічних відносин між Грецією й Україною, що на той час практично означало розробку проектів співробітництва двох країн. Водночас аналізував французьку пресу і готував огляди для членів місії.

- ⁶³ Марголін Арнольд Давидович (1877—1956) — член української місії на переговорах з представниками Антанти в Одесі (1919 р.), дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, у 1919 р. посол УНР у Лондоні.
- ⁶⁴ Йдеться про 14 пунктів президента США Вудро Вільсона — план мирного врегулювання міжнародних відносин після Першої світової війни.
- ⁶⁵ На хід Паризької мирної конференції певний вплив мали міністри колишнього Тимчасового уряду та представники Польщі, державність якої була відновлена в листопаді 1918 р. І ті, й інші звинувачували українців у співпраці з більшовиками (від радянської Росії делегати на конференцію взагалі не запрошувались), а також в участі у минулій війні у складі військ Австрії.
- ⁶⁶ Плітки, чутки, безпідставні розмови.
- ⁶⁷ Charges d'affaires — повірений у справах.
- ⁶⁸ Сазонов — міністр закордонних справ царської Росії у 1914—1917 рр.
- ⁶⁹ Царгород (Константинополь) — столиця Східної Римської, потім Візантійської імперії. Після взяття міста турками (1453 р.) перейменований у Стамбул. Місто розташоване на березі протоки Босфор і північно-східної частини Мармурового моря. Протягом століть Росія намагалася впливати на використання протоки Босфор, що з'єднує Чорне море з Мармуровим, і протоки Дарданелли, що з'єднує Мармурове море з Егейським. Внаслідок тривалих переговорів 1920 р. укладено Севрський мирний договір — один із договорів Версальсько-Вашингтонської системи, за яким встановлювався міжнародний контроль над протоками. На Лозаннській мирній конференції 1922—1923 рр. Туреччина при активній підтримці радянської Росії домоглася скасування цього договору.
- ⁷⁰ Пішон — військовий міністр Франції.
- ⁷¹ До 1917 р. Греція займала нейтральну позицію у Першій світовій війні, потім виступила на боці Антанти, країни якої брали участь у збройній боротьбі проти Радянської влади в 1918—1920 рр.

